

УДК 349.2

В.В. Костін**ПОНЯТТЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ**

Анотація. Статтю присвячено вивченню сутності поняття «матеріальна відповідальність». Проведено дослідження наукових концепцій розуміння юридичної відповідальності. Запропоновано дефініцію поняття «матеріальна відповідальність працівників».

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, позитивна юридична відповідальність, негативна юридична відповідальність, матеріальна відповідальність працівника.

Аннотация. Статья посвящена изучению сущности понятия «материальная ответственность». Проведено исследование научных концепций понимания юридической ответственности. Предложено дефиницию понятия «материальная ответственность работников».

Ключевые слова: ответственность, юридическая ответственность, позитивная юридическая ответственность, негативная юридическая ответственность, материальная ответственность работника.

Abstract. The article is devoted to the study of the essence of the concept of «material responsibility». A study of the scientific concepts of understanding of legal liability. Proposed definition of the term «material responsibility of employee».

Key words: responsibility, legal responsibility, positive legal liability, negative legal liability, material responsibility of employee.

Актуальність дослідження інституту матеріальної відповідальності працівників обґрунтовується нижченаведеними міркуваннями. По-перше, матеріальна відповідальність працівників є складовою частиною механізму захисту конституційного права власності фізичної чи юридичної особи, що виступає як роботодавець. По-друге, гарантійний характер такої відповідальності спрямовано на захист інтересів працівника. Оскільки «людина, її життя і здоров'я... визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1], постає необхідність розробки такого механізму матеріальної відповідальності працівника, який би з урахуванням інтересів роботодавця захищав і права працівника. Важливість надання визначення поняттю «матеріальна відповідальність працівника» та його законодавчого закріплення обґрунтовується тим, що саме у дефініції розкривається сутність відповідної правової категорії.

Дослідження поняття матеріальної відповідальності працівників вже проводились такими науковцями, як М.Й. Бару, О.І. Процевський, В.Г. Малов, Є.С. Белинський, П.Р. Ставицький, В.С. Венедиктов, Б.А. Шеломов, Н.М. Хуторян та інші. Проте на сьогодні серед науковців відсутня єдність у розумінні цього поняття.

Мета статті. На підставі дослідження поглядів науковців щодо розуміння матеріальної відповідальності розробити таку дефініцію поняття «матеріальна відповідальність працівників», яка б враховувала всі суттєві ознаки цього явища та відповідала сучасним умовам.

В основі матеріальної відповідальності працівника знаходиться його обов'язок «бережливо ставитися до майна підприємства, установи, організації і вживати заходів до запобігання шкоді» (ст. 131 КЗпП) [2]. Порушення цього обов'язку веде до покладення на працівника обов'язку щодо відшкодування шкоди, заподіяної роботодавцю.

Оскільки матеріальна відповідальність сторін трудових відносин є видом юридичної відповідальності, то і дефініція першої повинна ґрунтуватись на дефініції другої.

Попри численні дослідження поняття «юридична відповідальність», на сьогоднішній день у науці відсутнє загально визначення зазначеного поняття. У теорії права існують дві основні концепції розуміння юридичної відповідальності: у широкому та вузькому сенсі.

Прихильники широкого розуміння юридичної відповідальності поділяють останню на позитивну та негативну відповідальність.

Так, Н.І. Матузов визначає позитивну юридичну відповідальність, як «внутрішній стан індивіда, його відношення до дорученої справи, суспільству, державі, колективу, до своєї поведінки (у сьогоденні й майбутньому), почуття самодисципліни, свідомості» [3, с. 143].

Ф.Н. Фаткулін визначає позитивну юридичну відповідальність як усвідомлення правових властивостей своїх дій (бездіяльності), співвідношення їх із чинними законами й підзаконними актами, готовність відповідати за них перед державою й суспільством» [4, с. 265].

В.С. Венедиктов вважає, що «позитивна відповідальність – це міра вимогливості до себе й інших, глибоке розуміння інтересів держави й суспільства, сумлінне й активне виконання свого боргу» [5, с. 19].

Суб'єктивна позитивна юридична відповідальність – це дотримання правомірної поведінки особою, оцінка своєї поведінки відповідно до закріпленого в нормі права еталона та застосування заходів заохочення [6, с. 7].

Таким підходом до визначення відповідальності заперечував О.Е. Лейст: «неприпустимо з'єднувати в одному визначенні свідоме ставлення чесної людини до виконання свого соціального боргу та протиправну поведінку правопорушника» [7, с. 31].

Трактування відповідальності як «врегульованого правом обов'язку відзвітувати у своїх діях» належить В.А. Тархову [8, с. 4–7].

«Оголошення відповідальністю обов'язку вчинити передбачені законом дії веде, з одного боку, до подвоєння термінології: одне і те ж явище одночасно іменується і обов'язком, і відповідальністю, і з іншого – вносить неясність в термінологію: відповідальністю називається і сам обов'язок, і наслідок її невиконання, при цьому допускається змішання цих двох якісно різних явищ» [9, с. 131].

На наш погляд, найбільш обґрунтованою є позиція тих науковців, які заперечують існування такої категорії, як позитивна юридична відповідальність. Думається, що позитивна відповідальність – категорія моралі, а не права.

«Що стосується правової відповідальності громадян, то її правовим вираженням завжди була і залишається тільки юридична відповідальність за правопорушення. Лише цьому різновиду соціальної відповідальності властиві ті якості, без яких позбавляються реального змісту явища правової дійсності: конкретність, доказовість, практична здійсненність і реалізованість засобами юридичного процесу» [7, с. 37].

На підставі дослідження наукової літератури можна стверджувати, що і негативну юридичну відповідальність науковці визначають по-різному. Основні підходи до розуміння юридичної відповідальності у негативному аспекті такі: юридична відповідальність – покарання (М.С. Малєїн); реалізація санкції правової норми (Л.С. Явич, О.Е. Лейст); захід державного примусу (І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин); реакція суспільства на правопорушення (Р.З. Лівшиц); обов'язок зазнати обмеження (М.Д. Шиндяпіна); примусово виконаний обов'язок (С.М. Братусь); правовідносини (Б.Т. Базилев) [див.: 10, с. 173–198].

Оскільки глибоке дослідження вказаних вище позицій науковців не дозволяє зробити обмежений обсяг статті, зазначимо, що ми погоджуємось з точкою зору тих науковців, що розуміють під юридичною відповідальністю обов'язок правопорушника зазнати негативні наслідки особистого або майнового характеру. Саме від такого розуміння юридичної відповідальності ми будемо відштовхуватись у подальшому дослідженні матеріальної відповідальності працівника.

«Об'єктивна позитивна матеріальна відповідальність у трудовому праві – це сукупність норм, які передбачають майнові обов'язки однієї сторони трудового правовідношення, спрямовані на забезпечення майнових прав та виконання майнових обов'язків іншою стороною трудового правовідношення, та закріплюють матеріальні заходи заохочення за їх належне виконання.

Суб'єктивна позитивна матеріальна відповідальність у трудовому праві – це належне виконання стороною трудового правовідношення майнових обов'язків, спрямованих на забезпечення майнових прав та виконання майнових обов'язків іншою стороною трудового правовідношення, та застосування матеріальних заходів заохочення за їх належне виконання» [6, с. 8].

До визначення запропонованого Н.М. Хуторян можна зробити декілька зауважень. По-перше, «належне виконання стороною трудового правовідношення майнових обов'язків» – це не відповідальність, а правомірна поведінка. По-друге, відповідно до ст. 140 КЗпП заохочення застосовується за сумлінну працю, а не за «належне виконання стороною трудового правовідношення майнових обов'язків». За таких міркувань постає питання: чи доцільно вводити нове поняття, підмінюючи вже усталені конструкції «правомірна поведінка» та «заохочення»? На наш погляд – ні. Відповідальність, правомірна поведінка та заохочення – це різні правові явища і змішувати їх не можна.

«В об'єктивному аспекті негативна матеріальна відповідальність являє собою сукупність норм, які встановлюють матеріальні санкції за заподіяння матеріальної і/або немайнової шкоди стороні трудових правовідносин та можливість застосування

засобів примусу для реалізації цих санкцій у випадку відмови від їх добровільного виконання.

Суб'єктивна негативна матеріальна відповідальність є добровільне чи примусове перетерпіння стороною трудового правовідношення негативних наслідків майнового характеру, закріплених у санкції правової норми, за заподіяння матеріальної і/або немайнової шкоди іншій стороні трудового правовідношення» [6, с. 9].

У такого визначення існують певні недоліки. Так, не можна отожднювати відповідальність і «перетерпіння ... негативних наслідків майнового характеру», оскільки відповідальність – більш ширше поняття. Покладення на працівника матеріальної відповідальності відбувається шляхом прийняття відповідного акту (рішення суду або наказ роботодавця). Проте прийняття такого акту ще не свідчить про «перетерпіння ... негативних наслідків майнового характеру» працівником. Покладення на працівника матеріальної відповідальності та настання для нього негативних наслідків майнового характеру не збігаються у часі.

А.В. Колосовський вважає, що «матеріальна відповідальність сторін трудового договору – обов'язок суб'єктів трудових правовідносин дотримуватися і виконувати покладені на них обов'язки, а в разі винного порушення даних обов'язків однією стороною трудових правовідносин, яка заподіяла майнову шкоду іншій стороні, обов'язок винної сторони відшкодувати шкоду іншій стороні в межах і порядку, встановлених законом» [11, с. 43].

Як ми бачимо, автор розуміє матеріальну відповідальність не лише у негативному, а й у позитивному аспекті. Про недоцільність такого підходу вже зазначалось вище.

О.Е. Репетева приходять до висновку про те, що «матеріальна відповідальність у трудових відносинах, як юридична категорія, полягає у відшкодуванні майнової шкоди, заподіяної однією стороною трудового договору іншій стороні» [12, с. 78].

Такій позиції можна заперечити наступне: матеріальна відповідальність та відшкодування майнової шкоди – різні явища.

Б.А. Шеломов вважав, що матеріальна відповідальність сторін трудового договору полягає в обов'язку одній з його сторін відшкодувати відповідно до законодавства матеріальну шкоду, заподіяну нею іншій стороні цього договору [13, с. 328].

У таких визначеннях не приділено уваги таким обов'язковим умовам матеріальної відповідальності працівника як протиправність діяння та вина. Думається, що у дефініції матеріальної відповідальності обов'язково слід зазначити згадані умови за наступних міркувань. Шкоду можна заподіяти як правомірними діяннями так і неправомірними діяннями, як за наявності вини так і при її відсутності. Проте матеріальна відповідальність може бути покладена на працівника лише за заподіяння шкоди винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника (ст. 130 КЗпП).

До того ж, слід акцентувати увагу на характері порушеного обов'язку, оскільки працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну внаслідок

порушення покладених на них трудових обов'язків. Якщо шкоду заподіяно порушенням не трудових, а інших обов'язків, то відповідальність повинна наставати за нормами цивільного права.

Розуміють матеріальну відповідальність і як «санкцію (міру державного примусу), передбачену чинним трудовим законодавством (договором), що застосовується до однієї зі сторін трудових правовідносин (працівнику або роботодавцю) з метою відшкодування майнової шкоди (шкоди) за рахунок коштів правопорушника» [14, с. 20].

На думку М.О. Буянової, «матеріальна відповідальність – вид юридичної відповідальності сторін трудового договору за шкоду заподіяну іншій стороні винними протиправними діями (або бездіяльністю)» [15, с. 130].

З такого визначення не зрозуміло, у чому саме полягає матеріальна відповідальність.

З.А. Кондратьєва приходить до висновку про те, що «матеріальна відповідальність сторін трудового договору є одним з видів юридичної відповідальності, полягає в обов'язку відшкодувати заподіяну іншій стороні реальну майнову шкоду і настає за наявності підстав, умов і в обсязі, закріплених у трудовому законодавстві» [16, с. 384].

А.Ф. Нуртдинова вважає, що під матеріальною відповідальністю треба розуміти обов'язок працівника відшкодувати роботодавцю шкоду, заподіяну невиконанням або неналежним виконанням, покладених на нього трудових обов'язків [17, с. 382].

На думку В.Г. Малова, матеріальна відповідальність полягає в покладанні на сторону трудового договору (роботодавця або працівника), що заподіяла майновий збиток (моральну шкоду) іншій стороні, обов'язок відшкодувати цей збиток (шкоду) відповідно до норм трудового права (а у випадках, передбачених законом, – цивільного права) [див.: 18, с. 447].

Таку позицію не можна визнати доцільною, оскільки шкода заподіяна у трудових відносинах, повинна відшкодовуватись відповідно до положень трудового, а не цивільного законодавства.

П.Р. Стависький визначає матеріальну відповідальність у трудових відносинах як обов'язок суб'єкта трудових правовідносин відшкодувати майнову шкоду, заподіяну іншому суб'єкту, винним порушенням своїх обов'язків у даних правовідносинах в межах і порядку, визначеному законом [19, с. 65].

При розробці дефініції поняття «матеріальна відповідальність», слід враховувати усі суттєві ознаки цього явища і відобразити їх у визначенні.

Якщо синтезувати вищевикладені погляди науковців щодо матеріальної відповідальності, то її можна визначити як обов'язок працівника відшкодувати роботодавцю пряму дійсну шкоду в межах, передбачених законом, заподіяну винним протиправним невиконанням чи неналежним виконанням працівником трудових обов'язків.

На наш погляд, таку дефініцію слід передбачити законодавцю у новому Трудовому кодексі України.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141;
2. Кодекс законів про працю України // Затверджено Законом № 322-VIII (322а-08) від 10.12.71 (ВВР), 1971, додаток до №50, ст. 375;
3. Матузов Н. И. Социалистическая демократия как единство прав, обязанностей и ответственности личности / Н. И. Матузов // Советское государство и право. – 1977. – № 11. – С. 135–143;
4. Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права: курс лекций / Фаткуллин Ф.Н. – Казань: Казан. ун-та, 1987. – 336 с.;
5. Венедиктов В.С. Юридическая ответственность по советскому трудовому праву: учебное пособие / Венедиктов В.С. – К.: Наук. думка, 1989. – 136 с.;
6. Хуторян Н.М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.05 / Хуторян Наталія Миколаївна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – 38 с.;
7. Лейст О.Э. Понятие ответственности в теории права / О.Э. Лейст // Вестник МГУ. – Серия 11. – Право. – 1994. – №1. – С. 31–37;
8. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву / Тархов В. А. – Саратов: Саратов. ун-та, 1973. – 456 с.;
9. Малеин Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Малеин Н.С. – М.: Юрид. лит., 1985. – 192 с.;
10. Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – С.Пб.: Юридический центр Пресс, 2007. – 950 с.;
11. Колосовский А.В. Материальная ответственность сторон трудового договора / А.В. Колосовский // Трудовое право. – 2008. – № 11. – С. 41–51;
12. Репетева О.Е. Об институте материальной ответственности в трудовом праве / О. Е. Репетева // Право и государство: теория и практика. – 2009. – №5 – С. 76–79;
13. Дивеева Н.И. Трудовое право: учебник / Н.И. Дивеева, В.М. Лебедев // Под общ. ред. О.В. Смирнов. – М.: Проспект, 1997. – 384 с.;
14. Касумов А.М. Взаимная материальная ответственность в трудовом праве Азербайджанской Республики: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.05 / Касумов А.М. – Баку, 2003. – 54 с.;
15. Буянова М.О. Трудовое право России. – М.: Проспект, 2009. – 240 с.;
16. Трудовое право России: учебник / Под общ. ред. А.М. Куренного. – М.: Юристъ, 2004. – 496 с.;
17. Трудовое право России: учебник / Ответственные редакторы: заслуженный деятель науки Российской Федерации, доктор юридических наук, профессор Ю.П. Орловский и доктор юридических наук А.Ф. Нуртдинова. – М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ», «ИНФРА-М», 2008. – 608 с.;
18. Трудовое право России: учебник / Под общ. ред. О.В. Смирнова. – М.: ТК Велби; Проспект, 2005. – 560 с.;
19. Ставиский П.Р. Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве / П.Р. Ставиский. – Киев, Одесса: Вища шк., 1982. – 183 с.